

Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'sindeki Çağatayca Kelimeler

Doç. Dr. Fatih Erbay
Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
fatiherbay@akdeniz.edu.tr

Öğr. Gör. Hidayet Duyar
Selçuk Üniversitesi
Türk Dili Bölümü Başkanlığı
hidayetduyar@selcuk.edu.tr

Öz

İlk baskısı 1901 tarihinde İdam gazetesi tarafından yapılan ve birçok yönden Türk sözlükçülüğünün yapı taşı durumundaki Kâmûs-ı Türkî, Şemseddin Sâmî'nin en önemli eserlerinden biridir. Bugüne kadar Türk dili ve tarihi alanında birçok çalışmaya temel olan Kâmûs-ı Türkî hâlâ üzerinde Türkologların çalışması gereken kaynak eserlerden biridir. Çalışmamızda Arnavutlar arasında Sami Fraşeri olarak tanınan ve çok sevilen Osmanlı aydını Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî adlı sözlüğünde Çağatayca notu düşülerek verilen kelimeleri inceledik. Bu kapsamda Kâmûs-ı Türkî'yi tarayarak Çağatayca notu düşülen kelimeler çıkarılmıştır. Bu kelimeler sözlükteki madde başlarına göre değil, Şemseddin Sâmî'nin madde içerisinde belirttiği imla ile çalışmaya aktarılmıştır. Çalışmamızda genel olarak Şemseddin Sâmî'nin Çağatayca anlayışını da ortaya koymaya çalıştık. Bu yüzden onun sözlüğün başında verdiği İfade-i Meram kısmında Doğu Türkçesi ve Çağatayca ile ilgili olan fikirlerini belirterek bu çerçevede sözlüğüne aldığı kelimelerin diğer Çağatayca sözlüklerdeki şekil ve anlam özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kâmûs-ı Türkî, Şemseddin Sâmî, Çağatay Türkçesi, Sami Fraşeri, sözlükçülük.

Chagatay Words in Kâmûs-ı Turki of Şemseddin Sâmî

Abstract

Kâmûs-ı Türkî, which was first published by İdam newspaper in 1901 and which is the building block of Turkish lexicography in many ways, is one of the most important works of Şemseddin Sâmî. Kâmûs-ı Türkî, which has been the basis for many studies in the field of Turkish language and history, is still one of the source works on which Turcologists should work. In our study, we examined the words by deducting the note in Chagatay language in the dictionary of Kâmûs-ı Türkî of the Ottoman intellectual Şemseddin Sâmî, who is known as Sami Frashëri among Albanians and is very popular. In this context, words with a note in Chagatay were removed by scanning Kâmûs-ı Türkî. These words were transferred to the study not according to the headings in the dictionary, but with the spelling stated by Şemseddin Sâmî in the article. In our study, we tried to reveal Şemseddin Sâmî's Chagatay understanding in general. Therefore, in the section İfade-i Meram, which he gave at the beginning of the dictionary, he tried to reveal the form and meaning features of the words he took into his dictionary in other Chagatay dictionaries by stating his ideas about Eastern Turkish and Chagatay.

Keywords: Kâmûs-ı Türkî, Şemseddin Sâmî, Chagatay Turkish, Sami Frashëri, lexicography.

GİRİŞ

Türk sözlükçülüğü, Kâşgarlı Mahmud ile başlayıp farklı coğrafyalarda farklı yazım şekilleriyle günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı sahasında ise Tanzimat'la evrilerek ilk defa Batılı tarzda sözlükçülük deneyimine geçmiştir.

Tanzimat dönemine kadar Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı sahalarında ortaya konan sözlükler, daha çok Arapça ve Farsçanın madde başı olarak verildiği Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe veya Arapçadan ve Farsçadan tercüme yoluyla aktarılan sözlüklerdi. Yani Tanzimat'a kadar olan sözlükler, Doğu dillerinden Osmanlı Türkçesine yapılan tercümelereydi. Türkçenin söz varlığı bu döneme kadar ciddiye alınmamış ve sözlüklere de girmemişti. Türkçe kelimelerin madde başı olduğu bir sözlüğe –Lehçe-i Osmânî hariç- Türk milleti, Kâmûs-ı Türkî'ye kadar sahip olamamıştır (Yavuzarslan, 2004, s. 189-190). Sözlüğüne "Türkî" adını veren Şemseddin Sâmî, birçok yazardan farklı olarak Türkçenin söz varlığını ortaya koymuş, dilimizin Türkçe olduğunu belirtmiş ve dilin o günkü görünümünü başarılı bir şekilde çalışmasına yansıtarak kendisinden sonra ortaya konan eserlere kılavuzluk etmiştir (Aksan, 1998, s. 116).

Şemseddin Sâmî'nin Çağatayca Anlayışı

Aydın insan, içinde bulunduğu topluma karşı kendisini sorumlu hisseden kişidir. Şemseddin Sâmî'nin 1872 yılında İstanbul'a gelişiyle (ayrıntılı bilgi için bk. Uçman, 2010, s. 520) başlayan bu serüveni, ömrü boyunca devam etmiştir. Şemseddin Sâmî, bütün eserlerini de bu kapsamda kaleme almış bir aydındır.

Yazar Türkiye'de Şemseddin Sâmî olarak tanınırken anavatanı olan Arnavutluk'ta "Sami-Fraşeri" bilinmektedir. Bu durum iki ülkedeki tarih yazımının ve bu aydın şahsı kendi uluslarının milliyetçiliğine mal etme çabasının ürünü olarak görülebilir (Işık, 2006, s. 10). Ancak Şemseddin Sâmî'nin esas tanınması ile kabulü, Türkçeciliği ve Türk sözlükçülüğüne verdiği katkılarla olacaktır. Kâmûs-ı Türkî'nin girişinde yazar tarafından kaleme alınan "İfade-i Meram" bölümü kendisinden sonra gelecek sözlükçülere bir bildiri niteliğindedir.

Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî'nin "İfade-i Meram" kısmında Batı Türkçesi ile Doğu Türkçesini ayrıntılı olarak karşılaştırarak değerlendirmiştir. Ancak farklılıkları zikretmeden önce üzerinde durduğu esas konu Doğu ve Batı Türkçesinin aslında bir dil olduğudur. Aralarındaki farkın, ayrı bir dil algısı oluşturacak ölçüde olmadığını, dil içerisinde birer lehçe durumunda kullanıldıklarını beyan etmiştir:

Şark Türkçesi ile Garb Türkçesi arasındaki fark, zannolunduğu gibi, İtalyanca ile Latince veyâ İspanyolca ile Fransızca arasındaki fark kadar, ya'ni bu iki Türkçeden her birini diğerinden büsbütün ayrı ve kendi başına bir lisân 'addetdirecek derecede olmayıp, bu fark ancak Şimâlî ve Cenûbî Almanca veyâ Toskana İtalyancasıyla Napolitan İtalyancası yâhûd Mısır 'Arabçasıyla Mağrib 'Arabçası arasındaki fark derecesindedir ve Şark Türkçesiyle Garb Türkçesi bir tek lisândır, ikisi de Türkçedir (Kâmûs-ı Türkî, s. 4).

Şemseddin Sâmî'nin eserinin girişinde verdiği bilgiler bir manifesto niteliği taşımaktadır. Ona göre yedi-sekiz asır boyunca Doğu ve Batı Türkçesini konuşanlar arasındaki irtibat kesilmiş, birbirinden habersiz kalmışlardır. Bunun neticesinde de bazı şahsiyetler ihmal veya cahilliklerinden dolayı Doğu ve Batı Türkçelerini ayrı dil gibi göstermeye çalışmıştır. Ancak dilin bu iki şubesi hakkında araştırılıp tetkik edildiğinde itibari ve doğal olmayan yazım farkı ortadan kaldırıldığında her ikisinin de aslında tek bir dil

olduğu ortaya çıkacaktır. Doğu ve Batı Türkçelerinin hangisinin değiştiği, hangisinin aslı şekliyle kaldığı sorusunda ise Şemseddin Sâmî, Doğu Türkçesinin eski hâliyle devam ettiği ancak Batı Türkçesinin yüzyıllar boyunca değişimlere uğrayarak şimdiki hâlini aldığı görüşündedir (Kâmûs-ı Türkî, s. 4). Karşılaştırılmalarına gelindiğinde Doğu Türkçesi telaffuz ve ifade olarak kaba, Batı Türkçesi ise çok daha incedir. Fakat kural olarak Doğu Türkçesi doğru, Batı Türkçesi ise galattır. Arapça ve Farsçadan aldığı kelime ve yapılar sayesinde Batı Türkçesi daha geniş ise de Türkçe kelime ve tabirler hususunda Çağatayca, Osmanlıcadan çok daha zengindir. Yazım ve telaffuz farklılıkları ortadan kaldırıldığında her iki Türkçenin de tek bir dil olduğu anlaşılacaktır (Kâmûs-ı Türkî, 5).

Şemseddin Sâmî'ye göre Çağataycada Türkçe birçok kelime bulunmaktadır. Osmanlıcada ise, Türkçe bu kelimeler yakın zamana kadar gerek şair ve ediplerimizin eserlerinde gerekse Anadolu'daki halk arasında kullanılmaktaydı. Türkçe birçok kelime Osmanlıcada unutulmuş yerlerine Arapça ve Farsçaları tercih edilmiştir. Ancak Çağataycayı kullananların Türkçeciliği sağlam olduğundan dolayı, Türkçe kelimeler, Türkçenin beşiği ve asli yeri olan Türkistan'da korunmuştur (Kâmûs-ı Türkî, s. 5).

Batı Türkçesinde soydaşlarımızın anlamadığı birçok kelime mevcuttur. Ancak bunların çoğu yabancı dillerden dilimize giren kelimelerdir. Bu noktada yapılması gereken Doğu Türkçesinde yer alan Türkçe kelimelerin gerekli ve önemli olanların Batı Türkçesine aktarılmasıdır (Kâmûs-ı Türkî, s. 7-8).

Çalışmamızda Şemseddin Sâmî'nin Çağatayca anlayışını da ortaya koymaya çalıştık. Ona göre Osmanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi [چغتایچه]/[چغتایچه] arasında birçok kelime farklılıkları bulunmaktadır. Şemseddin Sâmî, Çağatay dilini Uygur yazı dilinin bir halefi olarak görmektedir ve ona göre Çağatay edebi sahası içerisinde 13. yüzyılla 16. yüzyıl arasında mükemmel bir edebiyat ve yazı dili vücuda getirilmiştir. Sözlüğün *çağatayca* maddesinde Çağataycanın, Uygurcanın halefi olduğunu da belirtmiştir.

Daha önce konu ile ilgili olarak Deniz Abik (2009) tarafından yapılan çalışma Şemseddin Sâmî'nin sözlüğündeki onbeş harf dikkate alınarak yürütülmüştür. Bu çalışmada ise Kâmûs-ı Türkî'de geçen tüm Çağatay Türkçesine ait kelimeler dikkate alınmıştır.

Çalışmada İzlenen Yöntem

a. Çalışmamızı Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî adlı sözlüğündeki Çağatayca olarak belirtilen kelime ve yapılarla sınırlandırdık. Bu çerçevede Şemseddin Sâmî'nin Çağatayca olarak gösterdiği kelimeleri madde başı yaparak bu kelimelerin Çağatayca diğer sözlüklerdeki şekil ve anlamları karşılaştırılmıştır. Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si transkripsiyonlu olarak verilmemiş, kolay okunacak şekilde Arap harflerinden Latin harflerine aktarılmıştır.

b. Kâmûs-ı Türkî'de madde başı olan kelimeleri biz de madde başı olarak aldık. Ancak Şemseddin Sâmî'nin Çağatay Türkçesinde kelimenin nasıl olduğunu belirttiği durumları [Ç.] biz de madde başına getirdik. Örnek olarak; Şemseddin Sâmî "esirgemek" madde başının içeriğinde [Aslı "esremek" ve Çağatay imlâsınca "اسراق" "اسراغاماك"] şeklinde verdiği açıklamaya binaen biz de çalışmamızda madde başı olarak yazarın Çağatayca şeklini verdiği "asramak" biçimini aldık. Buna ilaveten madde başı kelimenin, Çağataycadaki Arap harfli şekli verildiyse çalışmamıza dâhil ettik. Kelimenin Osmanlıcadaki Arap harfli yazılışı çalışmamızın içeriğiyle bağlantılı olmadığı için burada göstermeyi uygun görmedik. Bu

bakımdan bazı madde başlarında Arap harfli yazılış görülürken bazı madde başlarında Arap harfli şekil Şemseddin Sâmî tarafından verilmediği için biz de vermedik.

c. Madde başı olarak aldığımız kelimenin Osmanlıcadaki şekillerini ve örneklerini çalışmamıza eklemedik. Eğer Çağatay Türkçesindeki şekil ve örnekleri verilmişse bunların gösterilmesini, çalışmanın yöntemine daha uygun bulduk.

ç. Madde başı olarak aldığımız kelimelerin Kâmûs-ı Türkî’de yer alan açıklaması önce verilmiş olup * işaretinden sonraki açıklamalar tarafımızca taranmış Çağatayca sözlüklere aittir.

Kâmûs-ı Türkî’de Çağatayca Olarak Gösterilen Kelimeler

Yazdığı sözlükle Türkçenin söz varlığına hizmet etmeyi amaçlayan Şemseddin Sâmî, sadece dilde yaşayan kelimeleri tespit ve açıklamakla kalmamış Anadolu Türkçesinin unutulmuş veya terkedilmiş eski sözlerine de yer vermeye çalışmıştır (Abik, 2009, s. 100). Şemseddin Sâmî ayrıca doğu ve batı Türkçeleri arasındaki ayrılıkların aslında küçük ses farklılıkları olduğunu tespit ederek az bir çalışmayla bu farklılıkların giderilebileceği fikri ile eseri kaleme almıştır. Dolayısıyla Sibiryâ’dan Rumeli’ye tek bir dil olduğundan hareketle sözlüğünü oluşturmuştur. Eserde Çağatayca olarak verilen kelimelerin mantığını da burada aramak yerinde olacaktır.

ağnamak Ağınmak, yere yatıp hayvân gibi debelenmek. * **ağnamak**: Toprağın ağnaması, ağnamak (HA 31). || **ağna-**: (Seng./a. 43r).

ağız1. Yeni doğuran hayvânın ilk sütü, süt başı, libâ’. 2. Bal ve yağın kaymağı zübdesi. * **ağuz**: Ağız sütü (VWTD I/173) || **ağuz**: Henüz doğuran hayvânın ilk virdiği sütü ve pelesi (LÇ 16). || **ağuz**: Yeni doğum yapanın ilk süt sağımına derler, Farsçada fele ve firşe, Arapçası ise libâ’dır. (HA 31). || **ağuz**: Arapçada libâ’ ve Farsçada felle ve firşe denilen, doğumdan üç dört gün sonra gelen ilk yoğun süt (Seng./b. 328).

alar [آلار]:Ç. Anlar ve onlar yerine zamîr-i gâ’ibin cem’inde müsta’meldir. * **alar**: onlar ve ism-i işaretdir (HA 33). || **alar**: İşaret zamiridir: Onlar (Seng./b. 330).

aldamak [آلداتمق]: 1. Hile ve hud’a ile kandırmak, iğfâl etmek. 2. Oyun etmek, dolandırmak. 3. Yalan söylemek, aslı olmayan şeyi vâkî’ ve doğru gibi geçirmek. 4. Sözünde durmamak, va’ad ve ta’ahhüdünü tutmamak. [Türkî-i kadîmde ve Çağataycada “aldamak” fi’ili vardır, bizce metrûk olup yerini bu lügat tutmuşdur.] * **alda-**: Aldatmak, dolandırmak, hile yapmak; yalan söylemek (VWTD I/413). || **aldamak**: Āl [hile, tuzak] ve firîb [aldatma] itmek (LÇ 19). || **aldamak**: Aldatmak (HA 33). || **alda-**: (Seng./a. 48r).

ant [Ç. Ant] 1. Yemîn, kasem, half, sevgend. 2. Adak, nezir, ‘ahd. * **ant**: Ant, yemin, kasem (VWTD I/237). || **ant**: And, kasem, ‘ahd, peymân [yemin, ant], sevgend [yemin] (LÇ 22). || **ant**: Söz, yemin (HA 36). || **ant**: Yemin (Seng./b. 332).

asığ¹ Fayda, kâr, temettu’, nef’. * **asığ/ asıık**: Fayda, yarar (VWTD I/542) || **asığ**: Nef’, fâ’ide, temettu’, ticâret (LÇ 13). || **asığ**: Fayda (HA 30). || **assığ/assıık**: Fayda (Ab. 902). || **asığ**: Fayda, yarar; Batı Türkçesinde ası şeklinde kısaltılmıştır (Seng./b 334).

¹ Assığ kelimesi ası madde başında yer almaktadır (Kâmûs-ı Türkî, s. 38).

asığlanmak² Kâr ve temettu' etmek, fâ'idelenmek, müstefid olmak. * **asığlan-**: (<asığ+la+n-) Fayda sağlamak; kullanmak; uygulamak; ticaret yapmak (VWTD I/542). || **asığlanmak**: Kâr, intifâ' [faydalanmak], ticâret etmek (LÇ 13).

asığlıg ["assi"dan] Kârlı, müfid, temettu'lu, nâfi'. * **asığlıg/asığlık**: Faydalı, yararlı (VWTD I/542). || **asığlıg**: Kârlu, menfa'atlı, fâ'idelü (LÇ 13). || **asığlıg**: Faydalı (HA 30). || **asığlık**: Faydalı (Ab. 901). || **asığlıg**: Faydalı, yararlı (Seng./b. 334).

asramak [Aslı "esremek" ve Çağatay imlâsınca "اسرامق" "اسراغاماك"] 1. Korumak, saklamak, hıfz etmek. 2. Rahm edip, vikâye, muhâfaza, himâye, sıyânet etmek: Allah esirgesin. 3. Dirîğ etmek, acıyıp vermemek, kıyamamak, imsâk etmek. * **asra-**: Beslemek; büyütmek; destek olmak (VWTD I/545). || **asramak**: Beslemek, hıfz, himâye, vikâye, sıyânet etmek, korumak (LÇ 12). || **asramak**: Korumak (HA 29). || **asra-**: (<Moğ. asara-) Saklamak, korumak (Ab. 901). || **asra**: (Seng./a. 39v).

aşarı ["aşmak"dan. [يَاشِر] ve [يَاشور] da yazılır.] 1. Hadden mütecâviz, pek ziyâde olan: Aşırı derecede cesûr. 2. Bir şeyin ötesinde bulunan, mâ-verâda olan: Deniz aşırı yer. 3. Birini atlayıp diğerini kullanmakla vâki' olan, birer fâsıla ile vukû' bulan. * **aşarı**: Çok fazla, çok daha fazla, aşan. (VWTD I/590). || **aşarı**: Pek çok, pek ziyâde (LÇ 13).

aşukmak [أَشُقْمَق]: 'Acele ve şitâb etmek * **aşuk-**: Acele etmek, acelesi olmak. (VWTD I/597). || **aşukmak**: 'Acele ve şitâb etmek [acele etmek] (LÇ 14). || **aşukmak**: acele etmek (HA 30). || **aşuk-**: Acele etmek, ıztırap çekmek, emek çekmek (Ab. 902). || **aşuk-**: (Seng./a. 41r).

aşukturma Ta'cîl etmek. [Ç. Aşukmak, aşukturma müsta'meldir.] * **aşuktur-**: (< aşuk+tur-) Acele ettirmek. (VWTD I/598) || **aşukturma**: Ta'cîl etmek [acele ettirmek] (LÇ 14) || **aşukturma**: aşukmak fiilinin ettirgen hâlidir (HA 30). || **aşuktur-**: (Seng./a. 41v).

at [آت]1. Binek ve koşu ve yük için kullanılan ma'rûf çâr-pâ hayvân-ı mûnis, beygir, feres, esb: Binek atı, koşu atı, yarış atı, Arap atı. 2. Bu hayvânın enenmemiş erkeği, iğdiş ve kısrağ mukâbili, hisân.(Çağatayca "ad" yerine de "at" kullanılır.) * **at**: 1. At (hayvan) iğdiş edilmiş at. 2) Soylu at. Tapcağ at - tapcağ at "Soylu av atı" (VWTD I/441). || **at**: Feres [at, kısrağ], esb [at, beygir] (LÇ 3). || **at**: at, satranç taşlarından biri (HA 23). || **at**: Aygır (Ab. 902). || **at**: Genel anlamda at (Seng./b. 335).

bar [بار]: Ç. Var. * **bar**: 1. Var, mevcut. 2. Mevcut, elde, hazır. 3. Bütün, tüm, hepsi (VWTD IV/1472.) || **bar**: Var, mevcûd, bûd [var olma], hest [var olma] (LÇ 67). || **bar**: Var, mevcut (DTO 145). || **bar**: Var, şöhret, ün, Burhan-ı Katı'da birçok Farsça anlama sahiptir (HA 63). || **bar**: Var (Ab. 907). || **bar**: Var (Seng./b. 340).

barça [بارچه]: Ç. Bütün, cümle, hep. * **barça**: (<bar+ça) Hep, bütün (VWTD IV/1487). || **barça**: Hep, bütün (DTO 145). || **barça**: Tüm (HA 63). || **barça**: Cümlesi, bütünü, hepsi (Ab. 907). || **barça**: Hepsi, barı da aynı anlamdadır (Seng./b. 340).

barmak [بَارْمَق]: Ç. [Çağatayca: Barmak] 1. Gitmek, yetişmek, vusûl bulmak 2. Baliğ olmak 3. Müncer, müntehî olmak, netîcelenmek 4. Yanaşmak, takarrub etmek, mürâca'at eylemek 5. İntikâl etmek, anlamak, fehm etmek 6. Dalmak, kendini vermek 7. Kıymak, cür'et etmek, acımamak, çekinmemek. * **bar-**: 1. Yürümek, gitmek, atla gitmek, varmak. 2. Bazen zarf-fiil ekleriyle kaynaşarak yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. (VWTD IV/1474). ||

² *Asılanmak* maddesinde yer almaktadır (Kâmûs-ı Türkî, s. 38).

barmak: Yürümek, gitmek; yoldan gitmek (DTO 146). || **bar**: Emir olarak git (HA 63). || **bar-**: Varmak, gitmek (Ab. 907). || **bar-**: (Seng./a. 120r).

başlıg [Ç. Başlıg] Re'is, âmir. * **başlıg**: Başlı olan; başta olan; sivri uçlu (VWTD IV/1559); başlık: 1. Kuvvet, iktidar, otorite. 2. Başlık. 3. Başlı, baş sahibi (VWTD IV/1559). || başlıg: Baş, başkan, kumandan (DTO 151) || **başlıg**: Re'is, âmir, ser-gerde [reis], kumandar, riyâset [başkanlık], başlu, depelü, ligâm ve licâm [dizgin ve gem], serdâr [başkan], ser-gerde [reis] (LÇ 69). || **başlıg**: Serdar, amir, kumandar (HA 65). || **başlıg**: Serdar, reis (Seng./b. 342).

batmak [باتمق]: Çağataycada ef'âl-i mu'âveneden olup devâm ve istimrâr beyân eder: *bağırıp batmak* = Bağırıp yatmak, durmak. * **batmağ**: Batmak (HA 62).

bitimek [بيتمك]: Yazmak, ketb ü tahrîr etmek. [El-yevm Çağataycada müsta'meldir. Asıl ketb ü tahrîr ma'nâsına bu lügat mevzû' olup, yazmak ise aslı yapmak ve bast u tebsît etmek ma'nâsına mevzû' ve isti'âreten tahrîr ma'nâsıyla müsta'meldir.]* **biti-**: Yazmak (VWTD IV/1775) || **bitimek**: Yazmak (DTO 182). || **bitimek**: Yazmak, bitimek, tahrîr ve terkîm itmek (LÇ 89) || **bitimek**: Yazmak (HA 74). || **biti-**: Yazmak (Ab. 911). || **biti-**: (Seng./a. 143r).

bulmak [بولمق]: Bulur. [Ç. lisânında olmak yerine fi'il-i isnâdî gibi kullanılır.] Arayarak veyâ tesâdüfî bir şeye nâ'il ve destres olmak. * **bolmak/bulmak**: olmak, bulmak (HA 73). || **bul-**: Bulmak (Ab. 915). || **bul-**: (Seng./a. 138r).

Çağatay [چغتای]: yâhûd[چغتای] Türkistân ve Mâverâünnehir ya'ni Buhârâ ve Hîve hanlıklarıyla Taşkent ve Semerkant cihetlerinde sâkin kavme ve oralarda söylenilip yazılan şarkî Türk lisânına verilen isim olup, oralarda pederi tarafından mansûb-ı hâkim bulunmuş olan Çağatay bin Cengiz'in nâmına mensûbdur. Çağatay lisânı eski Uygur lisânının halefi olup, 600'den 900 târîhlerine dek edebiyâtı mükemmel bulunmuş ve o vakitten imlâsı ve kavâ'idi takarrür etmiştir.* **Çağatay**: Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adı; Maveraünnehir ve Hotan ve Kâşgar ve Beşbalıg'tan Karakorum'a kadar onun saltanatı altındaydı ve Çağatay ulusu ona mensuptur ve onlara *Çağatay* denilir (Seng./b. 357).

Çağatayca [چغتایجه]: yâhûd[چغتایجه] Çağatay lisân ve tarzında olan: Çağatayca lisân, kitâb, şi'ir. = Çağatay lisânı, Türkî-i Şarkî, yeni Uygur lisânı. = Çağatay lisânında veyâ tarzında: Çağatayca söylemek.

dağı [داغی]: [Eski ve Çağatayca imlâsı: [داغی] Dağı] Hem, kezâlik: Bunu ben dahi bilmiyorum; bundan dahi anlaşılıyor, muhtasar olarak "de" sûretinde de kullanılır: Bunu ben de bilmiyorum – Vaktiyle 'âdetâ harf-i 'atf olarak "ve" ma'nâsıyla ve cümlelerin başında da kullanılırdı: Dahi bî-rûh iken kâlib-ı âdem. – "daha" yerine de vaktiyle "dahi" kullanılırdı: Bir dahi bunu yapmayın. = Ve dahi, hem de, bir de. * **dağı**: Dahi, ayrıca (VWTD III/1614); **tağî**: Dahi, de, da (VWTD III/788) || **tağı**: Dahi, ve, ile (DTO 201). || **dağı**: Diğer, dahi (HA 111). || **dağı**: Dahi (Ab. 929). || **dağı**: Dahi, tağı ve dağı da denilir (Seng./b. 368).

düğün [دوگون]: [Aslı: "tüg günü" zîrâ eski Türkler o gün hâne ve haymelerini bayrak yerine tüglerle donatırlardı. Hâlâ Çağataycada "tüg yapmak" ve "tüy günü" denir.] Bir adamın evlendiği veyâ bir çocuğun doğduğu veyâ sünnet olduğu gün icrâ olunan şenlik, velîme, sûr, cem'iyet: Filânın düğününde, düğün yapmak; *sünnet düğünü* = Hitân cem'iyeti. || *düğün evi* = Gürültülü ve kalabalık mahal. * **tüğün**: Düğüm, bağ (VWTD III/1539). || **tüğün**: Düğüm, bağ (DTO 242). || **düğün**: Düğüm, düğün (HA 113). || **tüğün**: Düğüm (Ab. 1026). || **düğün**: Toy, düğün (Seng./b. 373).

ebre³ Bulut renginde ve daha doğrusu Ç.*ebre* = Ruba yüzü, kürk kabı] Hâre gibi dalgali veyâ damarlı (kumaş kâğıt vesâ'ire) = i. Cüz' ve defter kabı yapmak için kullanılan renkli kâğıt. * **ebre**: Kumaşın ön yüzü, elbisenin ön yüzü (VWTD I/934). || **ebre**: Câme ve libâsın kaşı, yüzi (LÇ 2).

egek [Aslı: Eğek. Ç. [اڭك] Egek] Ma'den vesâ'ire yontmağa mahsûs ince dişli âlet, törpü, sühân. * **ekkek**: Eğe, törpü (VWTD I/677). || **ekkek**: Dörpi, mışkal [cila yapan ve parlatan alet], sühân [eğe, yontma aleti], ege (LÇ 17). || **égék**: eğe, törpü (HA 57). || **égék**: Eğe (Ab. 932). || **égék**: Arapçada mibred denilen törpü; Batı Türkçesinde kısaltılarak ege denilir (Seng./b. 373).

ellik [Aslı ve Ç.ellik] Beş def'a on, yüzün yarısı, hamsîn, pencâh: Elli gün, elli koyun. * **ellik/elik**: Elli sayısı (VWTD I/824). || **illik**: Lâm'ın şeddesi ve kesri ile elli / 50 (HA 59). || **ellig**: Elli sayısı (Abg. 933). || **ellik**: Elli, 50 (Seng./b. 375).

ılığ [Ç. ılığ] Az sıcak, soğuğu kırılmış, nîm-germ: Ilık su. [Isıtılmış mâyi' ve ale'l-husûs su hakkında müsta'mel olup, meselâ ılık hava denilmez.] * **ılığ** ve **ılık**: Ilık, Anadolu Türkçesinde bir tür çalgı aletinin ismidir, kemançe (HA 60). || **ılığ**: Ilık, Sıcak (Ab. 945). || **ılığ/ılık**: Ilık (Seng./b. 386).

ırağ [Eski ve Ç. imlâsı ırağdır] Uzakda bulunan, uzak, bâ'id. Dûr. * **ırağ/ıraç**: Uzak, irak (VWTD I/1457). || **ıraç**: Uzak (DTO 102).

éger [اڭي] iger.] Binmek için atın üzerine konulan şey, serc, zîn: Ata éger vurmak; Tatar, 'Osmânli, yarım 'Osmânli, Frenk, Kırım égeri.* **éger/eger**: Eyer (VWTD I/1425). || **éger**: Eger, zîn [binek hayvanlarına vurulan eyer], serc [eyer] (LÇ 54). || **éger**: Kâf-ı Fârisî ile "eyer, dolanmak ve dolandırmak'tan emir" (HA 57). || **éger**: Eyer (Ab. 932). || **éger**: Arapça serc denilen, eyer (Seng./b. 373).

igrık 1. Eyerin altında keçe kaplı ağaç. 2. Suların çevrindisi, küçük girdâp. [Çağataycada buna "igrık" dahi derler ve "igrim" burc ve bârû ma'nâsına da gelir.] * **egrık**: Girdap (VWTD I/705) || **égrık**: Şu civrindisi, girdâb (LÇ 56). || **égrık**: Anadolu Türkçesinde su havuzu, girdap (HA58) || **égrık**: Suyun döne döne akması (Ab. 932). || **égrık**: Batı Türkçesinde girdap (Seng./b. 374).

él [Aslı ve Ç. İl.] İnsânın tutmak, işlemek, asılmak gibi işlerde kullandığı iki 'uzvun beheri, yed, dest, sağ el, sol el. ['Umûmiyyet üzere omuzdan tırnak uçlarına dek ve bilhâssa kol ve bileğin gayrı olan aşağı kısmı ya'ni bilek mafsaldan i'tibâren avuçla parmakları şâmil olan cihete denilir.] * **el**: El, kol (VWTD I/806). || **él**: El, yed [el], dest [el] (LÇ 57). || **él**: El, halk, gurup, yıl, emir olarak al, uysal, Farsçada hîl denen küçük kervan, Süryanicede Tanrı'nın adlarından biri (HA 58). || **él**: El (Ab. 933). || **él**: El; élik de denilir ve él ile élik bileğe kadar olan kısımdır ve çol ise omuza kadar olan kısımdır (Seng./b. 374).

emes Kevn ve sayrûret beyân eden "imek" masdar-ı gayr-ı müsta'melinden muzâri'-i menfî olup, bizce müsta'mel değil ise de Çağatayca da "imes" imlâsıyla kullanılıp, değildir ve olmaz demektir. * **emes**: 'Değil' anlamındadır. a) Nitelik itirazı bildirir. b) Gerçeklik itirazı bildirir. c) Geçmiş zaman ve gelecek zaman sıfat-fiiliyle birleşerek yeni bir yapı oluşturur (VWTD I/952). || **imes**: Degil, yok, lâ [olumsuzluk edatı], hayır, nî [nefy edatı] (LÇ 61). || **imes/imestür**: Değil (HA 60). || **emes**: Olmaz (Ab. 934). || **imes/imestür**: (Seng./a. 114v).

³ Kelime yanlış okuma sebebiyle gölge kelime (Ghost Word) olmalıdır.

ërkeç [Aslı: irkeç. Ç. [ايركج] Érkeç] Erkek keçi, teke, keçi aygırı. * **irkeç**: Erkek keçi, teke, erkeç (VWTD I/1465). || **irkeç**: Keçi aygırı (LÇ 49). || **ërkeç/erkeç**: Sürünün başında giden üç yaşındaki erkek keçi; Batı Türkçesinde *kösem* denilir (Seng./a. 376).

ërkek ["irmek" den⁴ aslı: [ايركك] Érkek. Ç. [ايركك] Érkek.] 1. İnsân ve hayvânın iki cinsinden birincisine mensûb olanı, doğurtmak ve peder olmak hâssa ve kuvvetini hâ'iz olanı, dişi mukâbili, zeker, ner: Erkek adam, erkek çocuk, erkek kedi. 2. Güçlü, kuvvetli tüvânâ: Erkek bir adam. 3. Sert, kolay eğilip bükülmez, dürüş: Erkek demir, erkek ifâde. 4. Koca, zevc: Bu kadının erkeği yanında değil midir? 5. Bir çift teşkil eden iki şeyden eşine geçecek bir çıkıntısı olanı veyâ diğeri içine girecek sûretde bulunanı: Erkek kopça, anahtar. * **erkek**: [ايركك] (< er+kek) Erkek, erkek vasıflarına haiz kişi (VWTD I/777). || **irkek**: Erkek, recul [yetişkin erkek, er kişi], merd (LÇ 49). || **irkek**: Erkek (HA 55). || **ërkek**: Erkek, erkek insanlar için müzekker ve erkek atlar için fahl denilir (Seng./a. 379).

iş [Ç. imlâsı "iş" [ايش] 1. Bir çift teşkil eden iki şeyin beheri, çiftin beher teki. 2. Bir şeye tamâmıyla benzer ve her cihetçe mu'âdil olan, misl, mânend, 'adîl, hemtâ. 3. Müsâvî, akrân, küfüv. 4. Arkadaş, refik, zevceynden beheri. 5. Dost, muhibb, yâr * **iş**: 1. İş, vazife, görev; mesele; meşguliyet. 2. Savaş, meydan muharebesi. 3. Melodi, ezgi; müzik parçası. || **iş**: 'Amel [iş, çalışma], şugl [iş, meşguliyet], kâr [iş, güç, amel], rezm [cenk, savaş], harb, fi'l [amel, iş] (LÇ 52). || **iş**: İş, savaş (HA 56). || **ês**: Eş, yoldaş, akran, emsal, iki kulpun birbirine irtibatı (Ab. 938). || **iş**: Cenk (Ab. 949).

köp [كوب]: [Çağataycada] Hep, bütün, cümle. * **köp**: Çok, fazla (VWTD II/1309) || **köp**: Çok, keđir [çok], bisyâr [çok, fazla], vâfir [çok, bol] (LÇ 255). || **köp**: Çok (HA 160). || **köp**: Çok (Ab. 968).

kuyaş [Aslı: Gün, güneş, Çağatayca kuyaş] Bulduğumuz kürre-i arz ile sâ'ir seyyârâtın tâbî' oldukları necm ki bize kurbiyyeti cihetiyle pek büyük görünüp tâli' oldukda sâ'ir nücum görünmez ve gündüz olur, gün, şems, âfitâb, mihr, hürşîd: Güneş doğmak, çıkmak = Tulû' etmek, güneş batmak. * **kuyaş**: Güneş (VWTD II/903) || **kuyaş**: Güneş, şems, âfitâb, hürşîd, mihr, munîr, zukâ [güneş], beyzâ [parlak] (LÇ 242). || **kuyaş**: Güneş (HA 153). || **kuyaş**: Güneş (Ab. 971).

kuzgun [فوزغون]: [Uygurcada "kuz" ve "kuzak" gölgelik ve karanlık demektir.] Pek iri kara karga. * **kuzgun**: Kuzgun, karga (VWTD II/1021). || **kuzgun**: Bir tur leş kargası, kuzgun (DTO 430). || **kuzgun**: Büyük ve siyah karga (HA 150).

+lar, +ler Çağataycada dâ'imâ "لار" yazılır hâlbuki yalnız kalın heceli kelimelerde böyle yazılmak iktizâ ederdi.] Edât-ı cem' olup isimlerle kinâyelerin ve fi'illerin gâ'ib sîğalarına 'ilâve olunur: Deniz, denizler; adam, adamlar; kim, kimler; yazdı, yazdılar; gelir, gelirler "vav" ile hitâm bulan zamîr ve ism-i işâretlerde bu edâtdan evvel bir "nun" girer: Bu, bunlar; şu, şunlar; o, onlar. [Anlar yazılması kâ'idesizdir]

mu [Çağataycada "mu" yazılır.] İstifhâm edâtı olup edevâtdan başka kelimenin kâffe-i aksâmına ilhâk olunur. * **mu/mü**: istifham harfi (HA 172). || **mu**: Soru parçacığı (Ab. 976).

Uğan [اوغان]: Eski Türk müşriklerinin en büyük ma'bûdu olup fezâ ve kâ'inatdan kinâye idi. El-yevm Çağataycada Rabb ve Allâh ma'nâsıyla müsta'meldir. = Bu lügatin eski Yunanîlerin en kadîm ve en büyük ma'bûdu olan ve muhît-i kül veyâ bahr-ı muhît

⁴ Her ne kadar Şemseddin Sâmî kelime kökünü ir- fiilinden geldiğini belirtse de böyle olmadığı bilinmektedir.

ma'nâsına da gelen (oğın Ωγην) ile olan müşâbeh-i lafziyye ve ma'neviyyesi pek garîbdir. "okyanus" da bundan müştâkdir. * **Uğan**: Tanrı, İlah. (VWTD I/1007). || **Uğan** ve **Uğun**: Şâhib, Nâzır, Allâh, Hudâvend-gâr [sahip] (LÇ 35). || **Uğan**: Tanrı (HA46). || **Uğan**: Allah, Tanrı, Hüda (Ab. 1030).

olturmak [Aslı ve Ç. Olturmak] Ayakları toplayıp mak'adın üzerine yerleşmek, bedenini yalnız yukarı kısmı kâ'im olacak sûrette vaz'iyet almak, ku'üd etmek: Yere oturmak, sandalye üzerine oturmak. * **oltur-**: 1. Oturmak, oturmuş olmak. 2. Bir yerde oturmak, yaşamak, kalmak (VWTD I/1090). || **olturmak**: Bir yerde sâkin, muķim olmak [bir yerde ikamet etmek] (LÇ 38). || **olturmak**: Oturmak (HA 48). || **oltur-**: Oturmak (Ab. 980).

onlar/anlar Ç. Onlar, anlar. * **anlar**: "Onlar" anlamına gelmektedir. (HA 21).

oşal/oşol Şu, işbu [Ç. Oşal, oşul kullanılır.] * **oşal/oşul**: (< oş+o!) Bu, şu (VWTD I/1150). || **oşal/oşul**: O, şu, ol (LÇ 34). || **oşal/uşal/oşol**: O (HA 46). || **oşal /oşol**: O nesne, o kimse (Ab. 983).

ota [آٲ]: ["o"dan ism-i işâretiyle mekân beyân eden "te" yâhûd "ta" edâtından mürekkep, Ç. Ota] Uzakda, uzakça, mahallin ba'îdine işâret içindir, karîbine işâret için olan "beri" mukâbili.* **ota**: Rumeliler *öte yaka* ve *öte yan* "o taraf" anlamında kullanırlarmış (HA 39).

oprük ["obrumak"dan = Ç.Öprük.] Çukurlu, çukurları olan, engebelik, mücevvef, muka'ar: Obruk bir tarla. * **obruk**: Obruk, alçak bölge, dağlar arasındaki uzun ve dar geçit, boğaz, dağ geçidi, çatlak ve yarık bölge (VWTD I/1164). || **obruk**: Obruk, içinde su biriken çukur yer, kuyu (Bdg. I: 108).

obrulmek [Ç. Öprülmek] Çukurlanmak, oyulmak, çukur çukur olmak. * **öprülmek**: Oyulmak, çökeltmek (LÇ 24).

öy [Aslı:öy, iv, yiv. Ç. öy.] 1. Nev'-i beşerden beher 'â'ilenin ayrı olarak ikâmetine mahsûs mahall ki taş ve keresteden veyâ tahtadan olur, hâne, beyt, dâr, mesken: Kârgîr ev, ahşap ev; bir katlı, iki katlı ev. 2. Küçük... * **öy**: 1. Ev, Orta Asya'da bulunan Türk ve Moğolların karakteristik yuvarlatılmış çadırı. 2. Aile. 3. Satranç tahtası (VWTD I/1171). || **öy**: Hâne, ev, beyt [ev], hayme [çadır] (LÇ 42); || **öy**: Ev, mesken; çadır (Vamb. 228). || **öy**: Ev (HA 51). || **öy**: Ev (Ab. 988).

palaz [ٲلاٲ]: Ç. Yavru ve çocuk demek olan "bala"dan müştak olmak muhtemeldir.] Su kuşlarıyla güvercin gibi diğer ba'zı tuyûrun pilici: Kaz, ördek, güvercin, hindi palazı. = sıf. Semiz, yağlı, tombul. *

salığ⁵ Tevzî' olunmuş yıllık vergi, sâlyâne. * **salığ**: 1. Vergi. 2. Duyuru, ilan (VWTD IV/359). || **salık**: Vêrgü (LÇ 182). || **salığ** ve **salık**: Kendi ülkende yabancı orduya gösterilen ilgi (HA 119).

salık Haber, peygâm. ["salmak"dan. —Ç. Salık. — metrûk ise de şâyân-ı ihyâ kıymetdâr lûgat-i cinsiyyemiz cümlesindedir. * **salık** (< sal+ık) 1. İşâret, belirti, iz. 2. Atılan mızrak (VWTD IV/359). || **salık**: İşâret, belirti, iz; görev; mızrak, kargı (DTO 341). || **salığ** ve **salık**: Ayak izi, nişan; savaş aleti (HA 119).

⁵ *Salgın* maddesinde verilmiştir (Kâmûs-ı Türkî, s. 810).

sasıĝ Ç. Nemden küf ve çürük kokan: Sası sası kokuyor. = i. Rutûbetden gelen küf ve çürük kokusu. * **sasıĝ/sasıĝ**: Çürük, kokmuş (VWTD IV/396). || **sasıĝ**: Pis kokulu, curuk (Vamb. 292). || **sasıĝ**: Çürük, bozulmuş (DTO 336). || **sasımaĝ**: Pis koku vermek, kokmak (HA 118). || **sasıĝ**: Pis koku (Ab. 992).

satĝun⁶ Ç. Akçe verip bir mâl ve mülk alma, satma mukâbili * **satĝun**: Alış-veriş, ticaret (VWTD IV/381). || **satĝun**: Alış-veriş, ticaret, satış (Vamb. 292). || **satĝun**: Satun (LÇ 177). || **satĝun**: şatun demekdür (LN 574).

savacı Ç. Savacı. 1. Haber veren, haber götüren, muhbir. 2. Müjde götüren, müjde îsâl eden, mübeşşir. [Beşîr ma'nâsıyla ve o makâmda isti'mâl olunur esâmî-i Türkiyyedendir.] * **savçı**: Peygamber (VWTD IV/432). || **savçı**: Peygamber; aracı (DTO 344). || **savçı**: Meb'ûs, mersül, tavassu' idici, mâbeynci, kılavuz, meyâne-rû, meyâneci, görici (LÇ 183).

sayın ["saymak"dan⁷ Ç. Sayın] Seçme, güzîde, müntehâb, mümtâz. * **sayın**: (< Moĝ.) İyi, güzel; güçlü (VWTD IV/294). || **sayın**: İyi, seçkin, Bâbûr Han ibni Coçi Han'ın lakabı, Maraĝa şehri civarında bir kale ismidir (HA 122).

sıra [Yu. Σειρά] 1. Dizi, sâff. 2. Tertîb, nizâm 3. Sınıf, mertebe, rütbe, menzile 4. Hat, satır 5. Dershâne ve ona mümâsil yerlerde oturmak üzere tahtadan boyuna kanepe, uzun rahle, mastaba 6. Nöbet, mu'ayyen ve mahsûs vakit veyâ derece 7. Fırsat, tesâdüf, münâsib vakit ve hâl 8. Siyâk ve sibâk, geliş 9. 'Adem-i intihâb, rast gele alma, mümtâz olmayan. 10. Ittirâd, boyuna uzanma. Bu lûgat Çaĝataycada dahi "sıra" imlâsıyla müsta'mel olduğundan, bizce Rumcadan me'hûz olmadığı gibi, eski lisân-ı Yunânîde de mevcûd bulunmak hasebiyle, Rumcaya dahi Türkçeden geçmiş olması melhûz olmadığı hâlde, biri elsine-i Tûrânîyeden ve diğeri zümre-i Âriyânîyeden olan bu iki lisânda 'aynen tesâdüfî garâ'ibdendir. Bu iki lisânda bu kabîiden tesâdüfler çok olup bu hâl lisânîyyûnun nazar-ı dikkatini celb etmeĝe şâyândır. * **sıra**: Sıra (VWTD IV/701). || **sıra**: Şaf, sıra, dizi, silk [dizi, sıra], tertîb, şatır, muttasıl [aralıksız], nesak [tertip], nizâm, kânûn (LÇ 197). || **sıra**: birbirinin yanına dizilmiş ve sıralanmış her şey, ordu sıraları, kitâp satırları veya ipe dizilmiş möhreler gibi (HA 128).

tan [Aslı ve Ç. [تَان] Tan. [تَان] yazarlar da vardır. [Sabah, çın-sabâh, fecr, şafak: *tan* atmak = Şafak sökmek; *tan yeri* = Tulû'-ı şems tarafı, maşrık; *tan yeri ağarmak* = Şafak atmak. * **tañ**: Tan, şafak (VWTD III/804). || **tañ**: Tan, şafak (Vamb. 256). || **tañ**: Sabahleyin (HA 82). || **tañ**: Ertesi gün, sabah (Ab. 1005).

te [ت]: [te, tâ'] Elifbâ-yı Türkînin dördüncü harfi, asıl şekli bir haç şeklinden 'ibâret olup ism-i aslîsi olan "tav" dahi haç demektir ki 'Arabîsi "tevâ"dır. Elsine-i ecnebiye elifbâlarındaki şekl-i hâzır "t" dahi şekl-i aslîsini andırıyor, ba'dehu 'Araplar sür'atle yazarken haçın iki bacağına birleştirerek (ت) yazmışlar ve mu'ahharan bu şekli almış olan (ت)den tefrîk için üstüne iki nokta 'ilâve etmişler ve nihâyet (ت) şeklini alıp (ت)den ve 'Arabîye mahsûs olan (ت)den ancak nokta ile fark olunmuşdur, ma'a-hâza hâlet-i vakfda (ت) okunan tâ-i te'nîs yine eski şeklinde yazılmakda kalmışdır. Fârisî ve Türkiyyü'l-asl kelimelerde ise yalnız (ت)şekli müsta'meldir. 'Arabîde iki noktalı olmasına binâ'en "tâ-i müsennât" ve noktaları üstten olması i'tibâriyle "tâ-i fevkâniye" dahi denilir. Eski tertîb-i aslîde ya'ni ebced tertîbinde son harf olup, 'Arabîye mahsûs olan (تخذ, ضغط) harfleri 'ilâve

⁶ Şatun maddesinde verilmiştir (Kâmûs-ı Türkî, s. 800).

⁷ Her ne kadar Şemseddin Sâmî kelime kökünü say- fiilinden geldiğini belirtse de böyle olmadığı bilinmektedir.

olundukda, yirmi ikinci harf kalmış; ve ebced hesâbında 400 rakamına 'alâmet olmuşdur. Türkiyyü'l-asl kelimelerin sonundaki (ت) harekelenince, ekseriyâ (د) olur. Art, arda, ardi; kurt, kurdun, kurda gibi. Bizim Garb Türkçemizin imlâ-i sakîminde kalın harekeli (ت)ler ekseriyâ (ط)ile yazılıyor, hâlbuki (ط)nın telaffuzu 'Arabîye mahsûs olup Türkçede (ط)bulunmadığından, bu imlâlar yanlışdır: Meselâ taş, tuz, oturmak, tapmak gibi kelimelerin, Çağataycada olduğu gibi "تاش", "توز", "اوتورمق", "تاپمق" yazılması iktizâ eder.

teker [تكر]:[Ç. Tekrûmek, devirmek, çevirmek, yuvarlamak; ve tekrük = Yuvarlak, müdevver demektir] Yuvarlanmayı tasvîr edip "meker" mühmeliyle itbâ olunur. * **tekir**: 1. Yuvarlak, toparlak. 2. Daire, çember (VWTD III/1020). || **tekir**: Daire, çember, halka (Vamb. 270). || **tegrek**: Daire, çember, halka (VWTD III/1038). || **tigrek**: Daire, çember, halka (Vamb. 270).

Türk [ترك]:Ar. Etrâk. Esâsen Asya kıt'asının şimâl-i garbî cihetinde münteşir bir büyük ümmet ki oradan tevârîh-i muhtelifede cihangîrlikle ve kişver-küşâlıkla cenûb ve garba doğru yayılarak Avrupa'nın dahi şark-ı cenûbi cihetlerine sokulmuşlardır, şu'ubât-ı muhtelifeye münkasım olup kable'l-İslâm (Uygur) ve el-yevm (Çağatay) ve ('Osmanlı) şu'beleri lisân-ı edebîye nâ'il olmuşlardır. * **Türk**: 1. Türk. 2. Türkçe, Türklerle ilgili her şey. 3. Cesur, sert. (VWTD III/1559). || **Türk**: Türk, Türkmen; Osmanlı (Bdg. I: 351). || **Türk**: Yafes ibni Nuh'un oğludur. Türkler arasında Yafes oğlan diye tanınmış (HA 86).

us [Ç.Us.] 1. 'Akıl, zekâ, firâset, idrâk, fitnat, hûş, hîred. 2. Edeb, terbiye, hüsn-i hareket. 3. Yavaşlık, hilm. * **us**: Us, akıl, zeka (VWTD I/1741). || **us**: 'Akıl, zekâ, ferâset [anlayışlılık], hûş [akıl, zekâ], idrâk (LÇ 33). || **us**: Anadolu Türkçesinde akıl (HA 45).

uşaq [اوشاق]:[Ar. "uşşâk"dan zann olunmuş ise de asıl Türkçede uşaq, ufak ve küçük demek olup uşatmak, uşalmak gibi fi'illeriyle berâber el-yevm Çağataycadamüsta'meldir.] 1. Çocuk, tıfıl 2. Delikanlı, şâbb, genç: Rumeli, Anadolu uşağı. 3. Hizmetçi hâdim etbâ'. * **uşaq/uşak**: 1. Ufak taneli. 2. Küçük, ufak, alçak boylu (VWTD I/1773). || **uşaq**: Hürd [ufak, küçük] ve rîze [ufak parçalar] (LÇ 34). || **uşaq/uşak**: Küçük, ufak (HA 46) ||

uygur [اويغور]:Büyük bir Türk kabilesi ki Mâverâünnehr'in şimâl ve şark cihetlerinde münteşir olup en evvel temeddün eden ve hatt isti'mâl ederek Türkçeyi yazan bunlar olmakla, eski Türkçe Uygur lisânı ve yazısı Uygur hattı nâmıyla şöhret bulmuşdur. Cengiz Han'dan sonra İslâm'a gelen Moğollarla karışıp (Çağatay) nâmını almışdır. * **Uygur**: Uygur, Uygurlar. *Men Uyğurnıñ kağanı pola men*"Ben Uygur halkının kağanıyım. (VWTD I/1598). || **Uygur**: Tavâ'if-i Etrâkdan bir kabîle ismidir (LÇ 43).||**Uygur**: Ağuz Han ile babası ve amcaları arasında din ve millet açısından sorun çıktığı zaman akrabalarından bazıları Ağuz Han'ın tarafını tuttular ve ona hizmet ettiler böylesine onlara "bize katıldı" anlamında olan uygur lakabı taktılar ve "Zafer mane"nin yazarı şöyle yazmış: Uygur kelimesi anlam olarak "katılmak ve birbiriyle sözleşmek" demektir (HA 51)..

SONUÇ

Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'sinde Çağatayca ibaresi düşülmüş kelimelerin Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde karşılaştığımız açıklamalarla örtüşmesi, bazı kelimelerde birebir aynı açıklamanın verilmesi sebebiyle Şemseddin Sâmî'nin Şeyh Süleyman Efendi'den etkilendiği ve sözlüğünde de ondan yararlandığı sonucunu çıkarabiliriz. Kâmûs-ı Türkî'den 18-20 yıl kadar önce basılan ve yazıldığı dönemde büyük

etki uyandıran Lugat-ı Çağatay, Şemseddin Sâmî'nin de dikkatinden kaçmamıştır, diyebiliriz.

Çalışmamız kapsamında Kâmûs-ı Türkî'de Çağatayca olduğu belirtilen 63 kelime/yapı üzerinde durulmuştur. Bu unsurların çoğu kelime olsa da çokluk eki, soru eki, edatlar gibi Şemseddin Sâmî'nin Çağatay Türkçesinin içerisinde değerlendirdiği yapılar da yer almaktadır.

Şemseddin Sâmî'nin Çağatayca olarak belirttiği bazı kelimelerde hatalar da görülmektedir: bulmak gibi... Çağatay Türkçesinde bul- fiilinin yerine tap- fiilinin kullanıldığını, bul- kullanımının bir Oğuz özelliği olduğunu biliyoruz. Ancak bu hataların sözlüğün genişliği düşünüldüğünde çok küçük kaldığını söyleyebiliriz.

Çalışmamızda Şemseddin Sâmî'nin Çağatayca anlayışını da ortaya koymaya çalıştık. Ona göre Osmanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında birçok farklılıklar bulunmaktadır. Şemseddin Sâmî, Çağatay dilini Uygur yazı dilinin bir halefi olarak görmektedir ve fikrine göre 13. yüzyıla 16. yüzyıl arasında mükemmel bir edebiyat ve yazı dili vücuda getirmiştir. Hatta Çağatayca için "yeni Uygur lisanı" diyerek Uygur Türkçesinin devamı olduğunu belirtmiştir.

Kâmûs-ı Türkî'deki Çağatayca kelimeleri incelediğimiz bu çalışmayla Şemseddin Sâmî'nin sözlüğünü oluştururken Çağatayca kelimeler için kaynak olarak yararlandığı metinler de tespit edilebilir duruma gelmiştir.

Kâmûs-ı Türkî'de Çağatayca ibaresiyle verilen kelimelerin Çağatay sözlükleriyle karşılaştırılması neticesinde bu kelime ve yapıların bazı sözlüklerde aynen bazı sözlüklerde ise küçük ses değişiklikleriyle yer aldığını tespit ettik. Ayrıca Şemseddin Sâmî'nin bu kelime ve yapılar için verdiği anlamın da Çağatayca sözlüklerde yer aldığını gördük.

Deniz Abik tarafından Türkçe kelimelerin çokça bulunabileceği onbeş harf dikkate alınarak tamamlanan değerli çalışma (Abik, 2009) bize de ilham kaynağı olmuştur. Çalışmamızda onun yol gösterdiği hususlara dikkat ederek Kâmûs-ı Türkî'de geçen tüm Çağatay Türkçesine ait kelimeler incelenmeye çalışılmıştır.

Şemseddin Sâmî'yi aynı dönemde sözlük kaleme almış Ahmet Vefik Paşa ve onun sözlüğü Lehçe-i Osmanî'sinden ayrı değerlendirmek hatalı olacaktır. Ahmet Vefik Paşa, Şemseddin Sâmî'den bir süre önce yayımladığı sözlüğünde Şemseddin Sâmî'de olduğu gibi-Doğu Türkçesi ile ilgili kelimeleri belirtmiştir. Sözlüğünün önsözünde ise Uygur, Kıpçak, Çağatay gibi Türk dilinin kollarını oluşturan yazı dillerine ait eserlerin de basılarak lehçelerarası karşılaştırmaya tabi tutulması talep etmiştir (A. Vefik Paşa, 1306). Bu bakımdan Lehçe-i Osmanî kendinden önceki ve sonraki sözlüklerden büyük ölçüde ayrılır. Lehçe-i Osmanî'den etkilenen Kâmûs-ı Türkî'de de bu fikirlerin genişleyerek yer aldığını biliyoruz.

Şemseddin Sâmî'nin sözlüğüne Doğu Türkçesi/Çağatayca kelimeleri alması veya bu tarihî lehçedeki kullanımını göstermesini iki temel sebebe bağlayabiliriz. Bunlardan ilki kendisinden önce sözlük kaleme alan Ahmet Vefik Paşa (Lehçe-i Osmanî) ve Şeyh Süleyman Efendi (Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî)'nin etkisidir. İkinci sebep ise Şemseddin Sâmî'nin sözlüğünün önsözünde verdiği bilgilerde gizlidir. Burada Şemseddin Sâmî Batı Türkçesinde yabancı asıllı anlaşılamayan kelimelerin yerine Doğu Türkçesindeki karşılıklarını kullanma isteğidir (Kâmûs-ı Türkî, s. 7-8). Ancak yazarın bu noktada başarılı olduğunu söylemek zordur. Zira ele aldığı maddelerin hepsi zaten Türkçe kelimelerdir.

SUMMARY

In our study, we examined the words by deducting the note in Chagatay language in the dictionary of Kâmûs-ı Türkî of the Ottoman intellectual Şemseddin Sâmî, who is known as Sami Frashëri among Albanians and is very popular. In this context, words with a note in Chagatay were removed by scanning Kâmûs-ı Türkî. These words were transferred to the study not according to the headings in the dictionary, but with the spelling stated by Şemseddin Sâmî in the article. In our study, we tried to reveal Şemseddin Sâmî's Chagatay understanding in general. Therefore, in the section İfade-i Meram, which he gave at the beginning of the dictionary, he tried to reveal the form and meaning features of the words he took into his dictionary in other Chagatay dictionaries by stating his ideas about Eastern Turkish and Chagatay.

We can deduce the phrase that Şemseddin Sami uses Chagatai in his Kâmûs-ı Türkî. We can say that *Lugat-ı Çağatay*, which was published 18-20 years before *-ı Türkî* and aroused great excitement at the time it was written, did not escape the attention of Şemseddin Sâmî.

As a result of the comparison of the words given with the phrase Chagatai in Kâmûs-ı Türkî with the Chagatai dictionaries, we have determined that these words and structures appear in some dictionaries exactly, and with minor phonetic changes in some dictionaries. We also saw that the meaning given by Şemseddin Sâmî for these words and structures is also included in Chagatai dictionaries.

With this study, in which we examine the Chagatai words in Kâmûs-ı Türkî, the texts that Şemseddin Sami used as a source for the Chagatai words while creating his dictionary have also become detectable.

It would be wrong to evaluate Şemseddin Sâmî separately from Ahmet Vefik Pasha, who wrote the dictionary in the same period, and his dictionary, *Lehçe-i Osmanî*. Ahmet Vefik Pasha, in his dictionary published a while before Şemseddin Sâmî, stated the words related to Eastern Turkish as in Şemseddin Sâmî. In the preface of his dictionary, he requested that the works belonging to written languages that form the branches of the Turkish language such as Uyghur, Kipchak, and Çağatay should also be printed and subjected to interdialectal comparison (A. Vefik Pasha, 1306). In this respect, *Lehçe-i Osmanî* differs greatly from the dictionaries before and after it. We know that these ideas are also enlarged in Kâmûs-ı Türkî, which was influenced by the *Lehçe-i Osmani*.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı bulunmamaktadır.
Mali Destek:	Çalışma için mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	Exempt from the Ethics Committee Decision.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	No financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	No material subject to copyright is included.

SEFAD

KAYNAKÇA

- Ab. [Abuşka] Kaçalin, M. (2011). *Niyâzi Neyâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar El-Luğātu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstîşhādātu'l-Cağatâ'iyye Giriş-Metin-Dizinler-Tıpkıbası*. Ankara: TDK Yayınları.
- Abik, D. (2009). Şemseddin Sami'nin canlandırılmasını önerdiği doğu Türkçesi kelimeleri ve eski kelimeler üzerine. *MTAD*. 6/2, 98-116.
- Ahmed Vefik Paşa (1306) (m.1888/1889). *Lehce-i Osmânî* (2. bs.). İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.
- Aksan, D. (1998). Türklerde sözlükçülük. *Kebikeç*. 6, 115-118.
- Akün, Ömer Faruk (2003). *Lehce-i Osmânî. İslam Ansiklopedisi* (c. 27, s. 127-128). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Atalay, B. (1950). *Senglah*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka lügati veya Çağatay sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Bdg. Budagov, L. (1869-1871). *Sravnitelnyy slovar Turetsko-Tatarskih nareciy*. S. Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- Borovkov, A. K. (1961). *Bada'i al lugat*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- DTO Courteille, P. de (1870). *Dictionaire Turc oriental*. Paris: A L'imprimerie Imperiale.
- Güzeldir, M. (2002). *Abuşka lügati (Giriş-Metin-İndeks)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- HA [Hülâsa-i Abbâsî] Miandoab, N. Z. (2010). *Muhammed bin `Abduş-Şabûr-ıHöyî, Hülâşâ-i Abbâsî (İnceleme-Çeviri-Dizin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- İşık, S. (2006). *Edebiyatçı yönüyle Şemseddin Sami*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). MS Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- LÇ Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhari (1882). *Luğat-ı Çağatay ve Turki-yi'Osmânî*. İstanbul.
- SD Eraslan, K. (1999); *Mevlâna Sekkâkî divanı*. Ankara: TDK Yay.
- Seng./a Clauson, Sir G. (1960). *Senglax, A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdi Xan*. London: E.J. W.Gibb Memorial Series.
- Seng./b.Akdemir, Y. (2020). *Senglâh'ın tematik sözlüğü (isimler)*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Şemseddin Sâmî (1317-1318). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Şemsettin Sami (2020). *Kâmûs-ı Türkî*. (Haz. Hidayet Duyar- Mevlüt Gülmez) Konya: Palet Yayınları.
- Uçman, A. (2010). Şemseddin Sâmî. *TDV-İA*.38, 519-523.
- Vámb. Vámbèry, A. (1867). *Cağataische sprachstudien*. Leipzig: Philo Press.
- VWTD Radloff, W. (1960). *Versuch eines wörterbuches der Turk-dialecte*. I-IV, s'-Gravenhage: Mouton&Co.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk sözlükçülük geleneği açısından Osmanlı dönemi sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 44/2, 185-202.

Kısaltmalar

Ar. Arapça

Ç. Çağatayca

Moğ. Moğolca

Yu. Yunanca

SEFAD